

BEATA RASZCZYK MChR*

STRUKTURALNE UWARUNKOWANIA POSŁUSZEŃSTWA LUDZKIEGO W ŚWIETLE WIEDZY PSYCHOLOGICZNEJ

STRUCTURAL CONDITIONS OF HUMAN OBEDIENCE
IN THE LIGHT OF PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE

Abstrakt: A study in the field of psychology addresses the topic of human obedience. It is not based on experimental research, as it is purely theoretical in nature. The author is interested in the structural conditions of subordination: the biological foundation on which obedience is born, the influences exerted in the process of upbringing, and its assimilation into the human personality. A constitutive yet fundamental component of this mechanism is the will, which, within specific internal configurations and distinct external constellations, modifies human attitudes. This dispositional aspect of the will is a gift of human nature, a neurophysiological capability, and a conscious decision-making process concerning one's own behaviors and actions. Thus, the individual genotype and phenotype shape the subjective approach of a given person to obedience.

Keywords: obedience, subordination, will, free will, motivation, neurophysiology, parenting style, personality, disorder, human genotype and phenotype.

W powszechnej nomenklaturze «posłuszeństwo» ma pejoratywne zabarwienie. Kojarzy się ono z rezygnacją, wyrzeczeniem. Natomiast w ujęciu chrześcijańskim posiada pozytywne konotacje. W Starym Testamencie na przykład można spotkać postacie, które są prototypem człowieka posłusznego. Abraham wychodzi

* S. Beata Raszczyk MChR – Zgromadzenie Misjonarek Chrystusa Króla dla Polonii Zagranicznej; doktor (psychologia); psychoterapeuta; Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu; e-mail: be.raszczyk@gmail.com.

z Ur chaldejskiego i idzie w nieznaną za głosem Boga (por. Rdz 15,7), Mojżesz prowadzi lud wybrany wprost w fale Morza Czerwonego, nie wiedząc, że morze się rozstąpi (por. Wj 13,21-22), a Hiob, gdy traci wszystko, nie złorzeczy Bogu, wierzy Mu wbrew nadziei (por. Hbr 1,21). Kulminację postawy uległości Bogu uosabia w Nowym Testamencie Syn Boży, Jezus Chrystus, który

Uniżył samego siebie, stawszy się posłusznym, aż do śmierci, i to śmierci krzyżowej (Flp 2,8).

Chrześcijanin, który chce być naśladowcą Chrystusa, musi wejść w analogiczną logikę wiary. Jego posłuszeństwo to postawa ucznia, który słucha Pana, zawiesza racjonalne rozumowanie, minimalizuje wszelkie logiczne aksjomaty. Dyspozycyjność absolutna i bezwarunkowa jest nie tylko radą, lecz podstawowym warunkiem, by stać się uczniem Jezusa Chrystusa. Autentyczne, z serca płynące wyznanie za Synem Bożym, który w Ogrójcu mówi: „Ojcze, [...] nie moja wola, lecz Twoja niech się stanie!” (Łk 22,42), gwarantuje wejście ucznia na drogę paschalną i w głębię kerygmatu¹.

Podjęcie religijne do tematu posłuszeństwa nie tylko nie wyklucza studium zagadnienia w jego zakresie psychologicznym, ale nawet je motywuje. Przeprowadził je już na początku lat 70. ubiegłego stulecia Stanley Milgram, amerykański psycholog społeczny. W swoim eksperymencie badał on posłuszeństwo wobec autorytetu władzy i wykazał, że działanie na polecenie, czyli pod posłuszeństwem, ma niebezpieczny charakter, inny niż działanie spontaniczne, zgodne z wolnością woli². Również na gruncie polskim, w Akademii Pomorskiej w Słupsku przeprowadzono empiryczną eksplorację posłuszeństwa wobec autorytetu nauczyciela; opisuje je Sławomir Pasikowski³.

W niniejszym artykule temat posłuszeństwa nie ma związku z jakimkolwiek przeprowadzonym badaniem psychologicznym. Studium odbywa się na poziomie teoretycznym, stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o psychologiczną strukturę subordynacji. Fundamentem tego procesu jest akt woli, który ma swoje uwarunkowania neurofizjologiczne, podlega wpływom pedagogicznym i wiąże się z typami osobowości. Proces wolicjonalny, wsparty określoną hierarchią wartości i systemem społecznym, tworzy mechanizm posłuszeństwa.

¹ Por. Z. KIERNIKOWSKI. *Droga przemiany i radości*. Legnica – Kraków 2016 s. 174.

² Por. S. MILGRAM. *Posłuszeństwo wobec autorytetu. Eksperyment, który wystawił na próbę naturę ludzką*. Sopot 2017.

³ Por. S. PASIKOWSKI. *Posłuszeństwo wobec autorytetu nauczyciela w sytuacji wcześniejszego wzbudzenia lub redukcji indywidualnego poczucia władzy*. „Kultura i Edukacja” 2012 nr 4 (90) s. 34-44.

1. WOLNA WOLA FUNDAMENTEM POSŁUSZEŃSTWA

Bóg Stworzyciel podarował człowiekowi wolną wolę jak skarb, drogocenną perłę (por. Mt 11,45-46). Spośród całego stworzenia jedynie osoba ludzka ma zdolność do podejmowania decyzji, wyboru między dobrem a złem, do kreatywnego działania w świecie, w tym także do podporządkowania się woli Boga (por. Mt 6,10). Ojciec Niebieski szczególnie afirmował niezależność człowieka, skoro nawet Jezus Chrystus, Syn Człowieczy (np. Dn 7,13; Mt 17,22), miał możliwość skorzystania z wolności woli. I skorzystał. Po rozmowie z Samarytanką mówił uczniom: moim pokarmem jest wypełnić wolę Tego, który Mnie posłał, i wykonać Jego dzieło (por. J 4,34). W modlitwie w Getsemani, już w perspektywie męki i ukrzyżowania, podporządkował swoją wolę woli Ojca (por. Mt 26,39.42). Kilka dni później wypełnił ją do samego końca, aż po śmierć na krzyżu (por. Flp 2,8). Wskazał w ten sposób swoim uczniom, że osobiście jest posłuszny Bogu. Posłuszeństwo, wyraz wolnej woli stworzenia, jest wartością człowieka jako osoby ludzkiej. W ten sposób wiarygodności nabiera też modlitwa *Ojcze nasz*, którą Jezus polecił odmawiać uczniom i poddawać w posłuszeństwie swoją wolę woli Boga Ojca (por. Mt 6,10).

Współczesna psychologia stara się unikać pojęcia «woli», a zwłaszcza «wolnej woli». Przyczyny takiego stanu rzeczy są dwojakie: po pierwsze, potrzeba traktowania psychologii jako nauki empirycznej, a po wtóre, pojawienie się nowych tendencji interpretacyjnych zjawisk psychicznych. Pojęcie «wola / wolna wola» stało się czymś nienaukowym, a zjawiska wolicjonalne zaczęto traktować jako percepcje złudzeń. Zastąpiono je pojęciami motywacji i kontroli⁴, a w literaturze przedmiotu jako substytut woli pojawiło się wyrażenie «jaźń» (*self*), co oznacza składnik psychiki pełniący funkcje introspektywne, kontrolujące w stosunku do motywów. «Jaźń» zatem jest świadomą, wewnętrzną dyspozycją człowieka, od której zależą wszystkie wybory, początkowe i fundamentalne⁵. To najbardziej subiektywna, indywidualna, oryginalna właściwość każdego człowieka, stanowiąca o niekonwencjonalności i niepowtarzalności.

Pytanie o wolę, jej naturę i przejawy towarzyszy myśli człowieka od najdawniejszych czasów. Wola stała się jednym z naczelných tematów dla takich filozofów, jak Platon, Arystoteles, Tomasz z Akwinu, David Hume, aż po współczesnych badaczy, jak Thomas Nagel i Peter Strawson. Od starożytności najczęściej łączono wolę z pojęciem duszy, a w świecie współczesnym pozostawia się wolę dyspozycyjności ludzkiej psychiki.

Aktualnie w badaniach psychologicznych wola częściej analizowana jest w kategoriach procesów samoregulacyjnych. Niemiecki psycholog Julius Kuhl

⁴ Por. H. GASIUL. *Wybrane sposoby interpretacji procesów policyjnych i wolności woli we współczesnej psychologii. Realizacja motywów ja jako podstawa rozwoju dyspozycji wolicjonalnych*. T. 10. Poznań 2013 s. 23-26.

⁵ Por. *Encyklopedia chrześcijaństwa*. Red. H. Witczyk. Kielce 2000 s. 771.

sprowadza motywację realizacji woli do procesu samoregulacji, a motywację wyboru do procesu samokontroli⁶. Samoregulacja jest czymś nieświadomym, polega na przetwarzaniu i koordynacji informacji dopływających z różnych systemów i z otoczenia. Z kolei samokontrola wynika ze świadomego, werbalnie wyrażalnego działania, które przebiega w sposób analityczny i sekwencyjny.

W psychologicznym ujęciu strukturalnie akt woli składa się z czterech stadiów: a) powstanie pobudki, uświadomienie sobie celu; b) namysł i walka motywów, analiza sytuacji, konstrukcja planu działania; c) podjęcie decyzji, czyli postanowienie oraz d) realizacja powziętego postanowienia⁷. Akt woli ma więc szerokie spektrum możliwości. Wyraża się w umiejętności realizowania pragnień. Gdy mówimy o wolności działania, mamy na myśli możliwość urzeczywistnienia wybranych celów i dążeń, wyznaczenie linii osobistego zachowania i odrzucanie tego, co jest z nią sprzeczne⁸. Człowiek potrafi podjąć działania wtedy, kiedy chce, ale może też się od nich powstrzymać. W zdarzeniach życiowych czasem napotykamy też na konieczność czy wręcz przymus reakcji: oznacza to zależność od obiektywnie istniejących warunków i podporządkowanie się określonym normom. W rzeczywistym działaniu konieczność i wolność przenikają się wzajemnie, mimo przeciwstawności stanowią jednolitą całość.

Cechą charakteryzującą wolę jest siła napięcia. Osoba może podjąć decyzję, ale zwlekać z jej wykonaniem albo cofać się już przed pierwszą trudnością, co cechuje człowieka o słabej woli. Wola ujawnia się w faktycznym działaniu, ale jeśli odbywa się ono w optymalnych warunkach, nie trzeba mieć silnej woli, aby je przeprowadzić. Znaczenie siły woli przejawia się dopiero w pokonywaniu przeszkód i trudności na drodze do wyznaczonego celu⁹. Człowiek, jako istota rozumna i wolna, zdolny jest podjąć się zadań i odpowiedzialności w ekstremalnie trudnych warunkach. Udział w realizacji działań zbiorowych nie zwalnia nikogo od odpowiedzialności; nie jest argumentem usprawiedliwiającym fakt, że decyzję i działania podejmuje większość ludzi. Funkcjonuje pewna prawidłowość, że im większy występuje przymus, tym mniejsze u ludzi poczucie odpowiedzialności, a nawet pojawia się tendencja do uwolnienia się od konsekwencji i poczucia winy. Ci natomiast, którzy podejmują jakieś działanie dobrowolnie i wykonują je nieadekwatnie lub ze złym skutkiem, przeżywają racjonalny dyskomfort.

Inną cechą definiującą akt woli jest motywacja. Carl Rogers, jeden z klasyków psychologii, twierdzi, że człowieka charakteryzuje tylko jeden motyw. Autor różnie go nazywa: motyw wzrostu, rozwoju, spełnienia. Warunkami umożliwiającymi spełnienie tego motywu są poczucie wolności i kreatywność. Poczucie wolności

⁶ Por. J. KUHL. *Individual differences In self-regulation*. W: *Motivation and action*. Red. J. Heckhausen, H. Heckhausen. Cambridge 2012 s. 300-328.

⁷ Por. *Encyklopedia psychologiczna*. Red. W. Szewczuk. Warszawa 1998 s. 976-982.

⁸ Por. G. COREY, M.S. COREY. *Mamy wybór. Zgłębianie osobistego rozwoju*. Poznań 2002 s. 129.

⁹ Por. C. WORTMAN, E. LOFTUS. *Psychology*. New York 1988 s. 306.

uwidacznia się u człowieka, gdy sprawuje on poznawczą kontrolę nad własnym życiem i ma poczucie, że steruje swoją przyszłością. Natomiast kreatywnością odznacza się ten, kto potrafi myśleć oryginalnie i rozwiązywać problemy w dramatycznych okolicznościach¹⁰. Motywacja wpływa na sprawność działania, szybkość reakcji i intensywność decydowania. Może być ona dodatnia i ujemna. Dodatnia, gdy powoduje powstanie pragnienia, a ujemna, gdy wywołuje chęć uniknięcia czegoś. Jeśli człowiek działa z subiektywnego wyboru, a cel jest wartościowy i ważny, wykazuje on zdolność do pokonywania krytycznych przeszkód. Natomiast gdy działa pod przymusem, nie mając swobody wyboru, to ma słabą motywację do działań. W takim przypadku wprost proporcjonalnie do motywu narasta bardzo silna tendencja do rezygnacji czy wręcz ucieczki. W każdej jednak sytuacji człowiek zachowuje zdolność do przerwania działania, gdy stwierdzi, że jest destrukcyjne lub gdy warunki zmieniają się na tyle, że realizacja danego celu przestaje być racjonalna. Ponadto motywacja czynu może być zewnętrzna i wewnętrzna. W pierwszym przypadku występuje w formie nagrody, kary, oceny, wpływu osób lub rzeczy, a w drugim wynika z zainteresowania, planów na przyszłość, ideałów¹¹.

Syntetyzując, akt woli człowieka jest momentem autorefleksji, który odznacza się swoistą dynamiką, posiada intensywność reakcji i siłę napięcia. Człowiek musi się zatrzymać, dopuścić do siebie zewnętrzny komunikat, dokonać wewnętrznej analizy i świadomie, z całkowitą swobodą zgodzić się subiektywną dyspozycją. W autentyczne jej słuchanie angażują się poszczególne części organizmu: uszy odbierają wiadomość, umysł ją przetwarza, aby rozumieć, a duch przyjmuje ją sercem. Akt woli daje początek skomplikowanemu procesowi posłuszeństwa. Bez tego pierwotnego i fundamentalnego momentu subordynacja nie może zaistnieć. Tymczasem tylko pozornie wydaje się, że proces aktu woli odbywa się automatycznie i szybko, tymczasem organizm z mistrzowską prędkością poddaje odpowiedni komunikat głębokiej filtracji, impuls dociera do świadomości, uruchamiają się złożone mechanizmy neuropsychologiczne i pojawia się adekwatna reakcja.

2. NEUROFIZJOLOGICZNE PODŁOŻE POSŁUSZEŃSTWA

W procesie psychologicznym do prawidłowego funkcjonowania człowieka potrzebna jest homeostaza¹², czyli symbioza wszystkich sfer ludzkiej egzystencji: biologicznej, psychicznej i duchowej. Każdy mechanizm infiltrujący poszczególne obszary, w tym akt woli ludzkiej, ma również swoje uwarunkowania

¹⁰ Por. *Psychologia akademicka. Podręcznik*. T. 2. Red. D. Doliński, J. Strelau. Gdańsk 2010 s. 466-467.

¹¹ Por. S.K. CICCARELLI, J.N. WHITE. *Psychologia*. Poznań 2016 s. 342.

¹² Zdolność utrzymywania względnie stałych parametrów wewnętrznych w organizmie. To pojęcie wprowadził do literatury Walter Bradford Cannon w 1939 r.

neurofizjologiczne. Bóg Stwórca z istic aptekarską precyzją i za pomocą specjalistycznej pincety umieścił wolę w najbardziej wysublimowanej części mózgu.

Psychika (*psyché* – dusza) to ogół cech i zjawisk konceptualnych człowieka, na które składają się procesy umysłowe, które powstają w mózgu w pewnym momencie, trwają jakiś czas i znikają, oraz dyspozycje psychiczne, względnie trwałe właściwości psychiczne jednostek żywych. Do psychicznych procesów umysłowych zalicza się: uczucia, wyobrażenia, pragnienia, myśli; natomiast do dyspozycji psychicznych: wrażliwość, usposobienie, inteligencję, właściwości charakteru i wolę¹³.

Mózg ludzki jest najbardziej niezwykłym organem. Wszystko, co dzieje się w życiu człowieka podczas snu czy po przebudzeniu, od wrażeń sensualnych, po myśli, ma związek z działaniem tego organu. To najbardziej wyspecjalizowany mechanizm, zbudowany z miliardów komórek nerwowych i tylko w 20% odkryty.

Liczne badania neurofizjologiczne na przestrzeni lat zmierzają do poznania anatomii i fizjologii centralnego układu nerwowego, który pełni najbardziej elementarne znaczenie w funkcjonowaniu człowieka. Neurolodzy dzielą ośrodkowy układ nerwowy na mózgowie i rdzeń mózgowy. W skład tego pierwszego wchodzi pień mózgu, mózdzek i to, co nazywamy prawdziwym mózgiem. W procesie ewolucyjnym pień mózgu jest najstarszą i najprymitywniejszą częścią układu nerwowego. Jeśli sięgniemy do badań naukowych z zakresu ewolucji, to zauważymy, że właśnie z pnia mózgowego wyłoniły się w człowieku wszelkie jego funkcje automatyczne: oddychanie, bicie serca, zachowanie równowagi, krążenie krwi. Pień mózgu stanowi również siedzibę wszystkich odruchów i instynktów wrodzonych genetycznie¹⁴.

Prawdziwy mózg z kolei jest najbardziej wyspecjalizowaną częścią składową układu nerwowego i odpowiada za procesy specyficznie ludzkie. W jego skład wchodzi międzymózgowie, które dzielimy na wzgórze i podwzgórze, oraz przedmózgowie, ukształtowane z dwóch półkul: lewa odpowiada za funkcje językowo-analityczne, a prawa za przestrzenno-syntetyczne¹⁵. Ich skład tworzą z kolei cztery płaty: potyliczny, ciemieniowy, skroniowy i czołowy¹⁶. W płacie czołowym usytuowane są m.in. cechy osobowościowe¹⁷. To właśnie tam zachodzi bardzo

¹³ Por. N.E. ROSENTHAL. *Umysł doskonały*. Białystok 2019 s. 123-139.

¹⁴ Por. S.P. SPRINGER, G. DEUTSCH. *Lewy mózg, prawy mózg z perspektywy neurobiologii poznawczej*. Warszawa 1998 s. 34.

¹⁵ Por. M.E. SELIGMAN, E.F. WALKER, D.L. ROSENHAN. *Psychopatologia*. Poznań 2003 s. 158-161.

¹⁶ Por. S.M. KOSSLYN, G.W. MILLER. *Górny mózg, dolny mózg*. Kraków 2019 s. 166-167.

¹⁷ Por. A. CHOLEWA. *Jakie są funkcje płata czołowego mózgu i co dzieje się, kiedy zostanie on uszkodzony*. <<https://party.pl/porady/zdrowie/plat-czolowy-mozgu-funkcje-i-konsekwencje-urazow-108526-r1/>> [dostęp: 8.04.2021].

skomplikowany proces kształtowania się woli człowieka¹⁸. Obie półkule łączy ciało modzelowate, a pokryte są one pofałdowaną korą mózgową. Z doświadczeń Philipa Barda wynika, że wskutek wykształcenia się kory mózgowej możliwe było powstanie specyficznej dla człowieka świadomości, czyli myślenia, pamięci i rozumowania. W powstawaniu impulsu woli rola kory mózgowej jest bardzo złożona. Odgrywa ona misję mechanizmu ułatwiającego powstanie reakcji oraz warunkującego precyzję i dobrą organizację tej reakcji. Również służy za magazyn wyuczonych sposobów zachowania, które aktualizują się w odpowiedzi na działanie bodźców emocjonalnych¹⁹. W rzeczywistości jedynie człowiek z istot żywych przeżywa te specyficzne procesy, których źródło stanowi kora mózgową.

Raymond Cattell zidentyfikował 16 wymiarów osobowości zdrowej. Na ich podstawie stworzył narzędzie do pomiaru osobowości, popularnie zwane 16PF lub 60-czynnikowy kwestionariusz osobowości²⁰. Jedną z cech uwarunkowanych konstytucjonalnie jest niezależność, w nomenklaturze psychologicznej zwana Q2²¹. Poszczególni ludzie mają indywidualną predyspozycję niezależności. Jednym przychodzi niezwykle łatwo zrezygnować z własnej woli, innym niebywale trudno. Połączenie specjalistycznego kwestionariusza osobowości z nowoczesnym badaniem fMRI²² pozwoliło naukowcom z University of Minnesota stworzyć pierwszą mózgową „mapę” cech osobowości. Według takiej „mapy” indywidualny genotyp każdej osoby neuropsychologicznie predestynuje akt woli. Wśród 116 ochotników uczeni przeprowadzili najpierw test osobowości, a następnie przebadali ich mózgi za pomocą rezonansu magnetycznego. Okazało się, że między mózgami poszczególnych osób występują spore różnice, odpowiadające kontrastom w ich typach osobowości. Odrębności szczególnie ujawniały się w rejonie mózgu, zwanym korą zakrętu obręczy, który odpowiada za proces rozumienia innych ludzi. Osoby z dobrze rozwiniętą obręczą miały postawę wyjątkowo altruistyczną: ich wola zrezygnowała ze swoich potrzeb na korzyść innych. Z kolei osoby z mniejszą grzbietowo-przyśrodkową korą przedczołową odczuwały spotęgowane negatywne emocje, co osłabiało ich wolę działania. Na skanach mózgu widać było również, że osoby sumienne mają większą boczną korę przedczołową. Ten rejon mózgu

¹⁸ Por. H. BECK. *Mózgobrednie. 20 i pół mitu o mózgu i jak on naprawdę działa*. Łódź 2018 s. 281.

¹⁹ Por. *Mózg a zachowanie*. Red. T. Górską, A. Grabowska, J. Zagrodzka. Warszawa 2011 s. 398-399.

²⁰ Raymond Cattell dzieli cechy na reprezentujące dziedziczność. Ich źródło ma charakter fizjologiczny i środowiskowy, wydrukowany (ang. *imprinted*).

²¹ Por. Z. PEŁUZEK. *16-czynnikowy Kwestionariusz R.B.Cattella (Sixteen Personality Factor Questionnaire)*. Lublin 1998 (skrypt).

²² fMRI – funkcjonalny rezonans magnetyczny mózgu. Jest to połączenie EEG z funkcjonalnym rezonansem magnetycznym, dzięki czemu możliwa jest bardzo wnikliwa analiza stanu mózgu.

odpowiada za planowanie i kontrolę zachowań²³, w efekcie czego wola znajduje się pod kontrolą świadomości, a zachowania ludzkie są spójne i zintegrowane.

Czynniki biologiczne, podłoże mózgowe, które wpływają na wolę i całą osobowość człowieka, można podzielić na proksymalne i dystalne. Proksymalne złożone są ze struktury leżącej u podłoża samych zachowań, a dystalne, czyli odległe, zawierają się w naszym kodzie genetycznym²⁴. Mózgowe podłoże osobowości to nie tylko zmienność w budowie poszczególnych rejonów samego mózgu, ale także genetycznie uwarunkowana produkcja najważniejszych neuroprzekazników. Molekuły te przemierzają szczelinę synaptyczną i łączą się z receptorami drugiego neuronu, przekazując chemiczną wiadomość. Naukowcy odnaleźli już kilka genów i ich warianty, które warunkują to, jaki melanz neurohormonów produkuje ludzki mózg. Niezwykle ważnym genem jest gen DAT, kodujący produkcję neuroprzekaznika – dopaminy. To ona ma znaczący wpływ na naszą osobowość, gdyż jej poziom określa wolę życia. Prawidłowy poziom tego genu zapewnia człowiekowi normalne funkcjonowanie, natomiast jeśli zaczyna go brakować, organizm reaguje biernością i apatią. W świetle najnowszych badań można powiedzieć, że dopamina jest neuroprzekaznikiem woli człowieka. To kluczowy element takich działań, jak skupienie uwagi i kontrola ruchów. Rozmieszczenie neuronów wyposażonych w receptory dopaminy doprowadziło do zidentyfikowania układu dopaminergicznego, który rozprowadza tę cząsteczkę, przynosząc efekt neuromodelujący²⁵. Zidentyfikowano również gen 5HTT, kodujący transport serotoniny, i MAOA, MAOB – geny regulujące ilość monoaminoooksydazy, odpowiadającej za hormon szczęścia²⁶. Dzięki temu neuroprzekaznikowi człowiek odczuwa dobrostan. Zatem dobra współpraca dopaminy z serotoniną tworzą symbiozę warunkującą działanie woli człowieka, które ma na celu pozyskanie wewnętrznej harmonii.

Na poziom ludzkiego funkcjonowania i psychicznej równowagi wywierają wpływ również pierwiastki chemiczne. Zbyt mała ilość litu, cynku czy kobaltu w organizmie może spowodować obniżenie nastroju. Lecytyna wspomaga pamięć i pobudza mózg do pracy. Magnez jest dla człowieka niczym „różowe okulary”, stanowi bowiem świetne antidotum na stres i przygnębienie. Żelazo, wapń i kofeina pobudzają krążenie krwi, dzięki czemu szybszy staje się transport tlenu w organizmie²⁷. Wyposażony w potrzebne pierwiastki organizm ludzki potrafi się bronić przed obniżeniem woli działania w sposób naturalny i samoistny. Gdy ma on

²³ Por. A. LATO. *Gdzie rodzi się osobowość?* <<http://swiatmozgu.pl/aktualnosci/60-gdzie-sie-rodzi-osobowosc>> [dostęp: 8.04.2021].

²⁴ Por. P. SILVERTHORN, P.J. FRICK. *Developmental pathways to antisocial behavior: The delayed-onset pathway in girls*. „Development and Psychopathology” 1999 t. 11 s. 101-126.

²⁵ Por. M. MAGRINI. *Mózg. Podręcznik użytkownika. Uproszczona obsługa najbardziej skomplikowanej maszyny świata*. Łódź 2019 s. 33-42.

²⁶ Por. A. LATO. *Gdzie rodzi się osobowość?*

²⁷ Por. M. GREENBERG. *Mózg odporny na stres*. Poznań 2017 s. 228.

prawidłowo zabezpieczone poziomy pierwiastków, wówczas jego naturalna energia pobudza człowieka do działania.

Neurofizjologiczna analiza ujawnia, że za wolę odpowiadają płaty czołowe, czyli są to procesy w pełni świadome, podlegające uczeniu się. Człowiek musi wykształcić swoją wolę, a następnie sukcesywnie ją rozwijać.

3. WPŁYW ŚRODOWISKA NA ROZWÓJ POSŁUSZEŃSTWA

Kontynuując analizę poszczególnych czynników aktu woli, po biologicznych, należy przyrzeć się uwarunkowaniom społecznym. Fenotyp każdego organizmu ludzkiego uwzględnia zespół cech uwarunkowanych przez genotyp, ale również przez środowisko. W literaturze przedmiotu spotykamy szerokie spektrum opracowań o wpływie rodziców na kształtowanie osobowości dziecka. Psychologia rodziny i psychologia wychowawcza wskazują na konkretne przesłanki determinujące dorosłe funkcjonowanie człowieka.

Dziecko z całą nieskazitelną poddaje się biernie woli rodziców, których uznaje za najwyższy autorytet²⁸. Pierwotnie jest to bierny mechanizm oparty na uczeniu się, ale psychika dziecka odznacza się taką elastycznością i giętkością, że żłobi w jego świadomości znaczące piętno. Indywidualną kwestią pozostaje model wychowawczy promowany przez rodziców. Dorosły człowiek zwykle powieła schematy wdrukowane w dzieciństwie.

Twórca psychospołecznego rozwoju Erik Erikson uważa, że poczucie bezpieczeństwa i związane z nim zaufanie jest warunkiem eksploracyjnym, koniecznym do określenia zakresu własnej autonomii. W chwili narodzin dziecko fizjologicznie oddziela się od matki, ale pozostaje uzależnione biologicznie. Samodzielnie nie potrafi odżywiać się ani poruszać. Podstawowym momentem uświadomienia sobie własnej odrębności staje się umiejętność chodzenia. To pierwsze wrażenie indywidualności, ale nadal pozostaje symbioza psychiczna. Dopiero artykulacja własnych potrzeb wykształca w dziecku zdolność samokontroli. Pozwala mu to wyrażać własną wolę i koordynować ją z działaniami innych osób. Pojawia się tu nieuchronna, ale pożądana rozwojowo funkcja napięcia między poczuciem autonomii a poczuciem frustracji przy egzekwowaniu własnej woli. W ten sposób kształtuje się tożsamość²⁹. Dziecko musi mieć możliwość realizowania osobistych inicjatyw, wykształcenia w sobie psychologicznej podstawy niezależności własnej woli od woli innych.

Do prawidłowego przebiegu rozwoju ludzkiego konieczna jest równowaga między rozwijającymi się kompetencjami dziecka, jego dążeniami do autonomii a kontrolowaniem jego zachowań przez rodziców. Jeśli ograniczenia rodzicielskie

²⁸ Por. M.E. SELIGMAN, E.F. WALKER, D.L. ROSENHAN. *Psychopatologia* s. 135-137.

²⁹ Por. *Psychologia akademicka* s. 208-209.

będą zbyt restrykcyjne, nie wykształci się w dziecku samodzielność, natomiast jeśli będą zbyt pasywne, nie rozwiną się umiejętności społeczne, adekwatne do funkcjonowania w dorosłym życiu. Każda rodzina przejawia określony styl wychowawczy, który jest odtworzeniem metod oddziaływania rodziców na dziecko. W literaturze wyróżnia się następujące style wychowawcze: styl autorytarny (*authoritarian*), wzajemny (*authoritative*) i permissywny (*permissive*)³⁰.

Pierwszy z nich charakteryzuje rodziny patriarchalne, gdzie wychowanie przebiega w klasycznym nurcie jasno określonych granic między rodzicami a dzieckiem. W procesie pedagogicznym przeważają metody konserwatywne, eliminujące to, co wadliwe i afirmujące zachowania społecznie aprobowane. Wychowanie opiera się na autorytecie dorosłych, którzy są mentorami i pryncypialną wykładnią norm moralnych oraz zasad społecznych. W kontaktach między rodzicami a dzieckiem można zauważyć pokoleniowy dystans, a w komunikacji przeważa monolog³¹. Młody człowiek sukcesywnie zostaje wprowadzany w kolejne etapy życia, a jego potrzeby są drugoplanowe. Autonomia i własna inicjatywa bywają skutecznie ograniczane. Podstawę funkcjonowania w takim stylu wychowawczym stanowi bierna realizacja wyznaczonych zadań³².

Dziecko wychowane w myśl tego modelu wyrasta na konformistyczne i uległe. Nie ma w nim miejsca na wykształcenie autonomii, a wszelkie inicjatywy są dewaluowane. Konsekwencją wprowadzania tego stylu wychowawczego jest utrwalenie w dziecku postawy submisyjnej, nacechowanej niskim poczuciem własnej wartości. Osoby tak wychowane mają trudność z formowaniem własnych decyzji, w sytuacjach niestandardowych są bierne, mało kreatywne. Tu wola dziecka nie ma możliwości wykształcić się i ugruntować, w konsekwencji pozostaje słaba i chwiejna.

Inny obraz dziecka wyłania się z rodziny, w której dominuje styl wzajemny. Cechę charakterystyczną takiego wychowania stanowi równowaga w relacjach między rodzicami a dzieckiem, a metodą pedagogiczną jest dialog wsparty racjonalnym uzasadnieniem norm. Dziecko od najwcześniejszych lat czynnie uczestniczy w życiu rodzinnym: odpowiada za określony zakres obowiązków, co daje mu poczucie przynależności społecznej. Styl wzajemnych odniesień rodzinnych, w których dominuje zaufanie, sprawia, że dziecko nawiązuje równorzędne relacje interpersonalne: samodzielnie podejmuje decyzje, czuje się niezależne, wierzy w siebie³³. Dzięki naturalnej afirmacji ze strony rodziców formuje się w nim wysoka samoocena. W takim modelu wychowawczym dziecko uczy się koordynować własną wolę z wolą innych, uwzględniać inicjatywy swoje i zestawiać je

³⁰ Por. TH. GORDON. *Wychowanie bez porażek*. Warszawa 2015 s. 18.

³¹ Por. M. PRZETACZNIK-GIEROWSKA, Z. WŁODARSKI. *Psychologia wychowania*. T. 2. Warszawa 1994 s. 188.

³² Por. *tamże*.

³³ Por. *Psychologia rozwojowa*. Red. P. Bryant, A. Colman. Poznań 1997 s. 54-56.

z koncepcjami drugich osób. Owocuje to zdrową niezależnością postaw, poczuciem autonomii, poprawnie ukształtowaną wolą oraz prawidłowym wglądem w siebie³⁴.

Z kolei w rodzinie, w której panuje permissywny styl wychowania, dzieci mają dużo swobody. Rodzice zazwyczaj są dla nich fizycznie i psychicznie niedostępni, a więzi emocjonalne z nimi są jedynie powierzchowne. W takim procesie pedagogicznym, gdzie przeważa relatywizm, brakuje poprawnie zdefiniowanej metody wychowawczej. Pojawiające się w rodzinie problemy rozwiązywane są doraźnie lub traktowane pobłażliwie i bez wskazywania konsekwencji. Rodzice nadmiernie ulegają woli dziecka, co prowadzi do utrwalenia się w nim przejawów egocentryzmu³⁵. Dziecko staje się egoistyczne, przesadnie skoncentrowane na swoich potrzebach, a stymulowane dodatkowo wypracowanym mechanizmem manipulacji często wykazuje sporą dozę surgencji³⁶. Ma ono niewątpliwie bardzo wysoko rozwiniętą wolę, często do tego stopnia, że wszelkie nakazy traktuje jak atak na swoją autonomię, a naruszenie jego niezależności powoduje ujawnienie się w nim tłumionej agresji. W niektórych przypadkach dziecko może pozorować posłuszeństwo, a w efekcie prowadzić życie pozbawione wszelkich zasad.

Przedstawione trzy style wychowawcze na ogół nie występują w rodzinie w czystej postaci. Niejednokrotnie wychowanie jest syntezą różnych metod pedagogicznych, ale jedna z nich zawsze bywa dominująca³⁷. Wysoka korelacja uwarunkowań neurofizjologicznych z określonym stylem wychowawczym determinują podjęcie osoby do posłuszeństwa.

4. TYPY OSOBOWOŚCI A SIŁA WOLI I POSŁUSZEŃSTWA

Skomplikowana konfiguracja czynników neuropsychologicznych i uwarunkowań środowiskowych implikuje określony fenotyp człowieka. Te fundamentalne przesłanki określają predyspozycje aktu woli, na który dorosła osoba ma wpływ poprzez samokształcenie tego procesu. Zauważyć jednak należy, że dopiero holistyczne ujęcie sprawia, że dana jednostka wpisuje się w konkretny typ osobowości.

Z gamy dziesięciu możliwych schematów mentalności psychicznej szczególnie dwa charakteryzują się specyficznym dysponowaniem wolną wolą. Oba klasyfikują się na skrajnych biegunach jednego kontinuum. Na jednym końcu znajduje się typ „oddany”, który znamionuje deficyt własnej woli, a na drugim typ „awanturniczy”, który z kolei nadmiernie eksponuje własną wolę.

³⁴ Por. H.R. SCHAFFER. *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*. Kraków 2006 s. 54.

³⁵ Por. M. PLOPA. *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Elbląg 2008 s. 421-430.

³⁶ Por. S.M. JOHNSON. *Style charakteru*. Poznań 1998 s. 113.

³⁷ Por. A. FEBER, E. MAZLISH. *Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały, jak słuchać, żeby dzieci do nas mówiły*. Poznań 2013 s. 341.

Dla ludzi o typie „oddanym” związki interpersonalne pełnią rolę kluczową, bowiem tacy ludzie nie potrafią żyć samotnie. Osoby charakteryzujące się takim stylem są opiekuńcze i zatroskane o innych. Niskie poczucie własnej wartości sprawia, że czują się gorsze, mało atrakcyjne społecznie. Z naturalną łatwością podporządkowują się potrzebom innych i automatycznie rezygnują z własnych pragnień. Drugi człowiek stanowi rację ich istnienia, a przywiązanie do kogoś zapewnia im poczucie spełnienia. W relacjach interpersonalnych przyjmują zwykle rolę pasywną, bo bardzo cenią harmonię i spokój³⁸. W interesie ważnych dla nich postaci są gotowi znieść wszelkie niewygody i ponieść wszelkie straty. Idealizują bliskie osoby, pomniejszając własną wartość. Unikają podejmowania decyzji, za to z naturalną łatwością realizują pomysły innych. W ich profilu psychologicznym uwidacznia się submisyjność i desurgencja.

Opisane cechy zdrowe i przystosowawcze bardzo łatwo przekształcają się w formę patologiczną. Granica między wyostrzonymi symptomami typu osobowości a zaburzeniem jest bardzo newralgiczna. Jeżeli w obrazie klinicznym następuje natężenie kryteriów diagnostycznych, wówczas mamy formę dysfunkcyjną. Zaburzenie osobowości z definicji zakłada zachowanie odbiegające od normy, chroniczną formę patologii³⁹. Osoby z zaburzoną osobowością żyją w świecie subiektywnych przekonań, a nie obiektywnych faktów. Wszelkie zaburzenia osobowości mają swoje podłoże w nieprawidłowych relacjach interpersonalnych. Nikt z osobowością zaburzoną nie potrafi budować prawidłowych więzi z ludźmi⁴⁰. Zazwyczaj są to więzi albo zależne, albo dominujące o etiologii destrukcyjnej.

Jeśli kryteria diagnostyczne przesuwają się z normy w dysfunkcyjność, to typ osobowości „oddanej” diagnozuje się jako zaburzenie osobowości „zależne”⁴¹. Osoby zależne wykazują skłonność do stapiania własnej tożsamości z tożsamością innych. Dewizę ich życia stanowi maksyma: „Chroń mnie i opiekuj się mną”. Jednostki zależne nie potrafią być same. Troskliwość zmienia się w ograniczenie swobody drugiego człowieka, a stała gotowość do wspierania innych stopniowo przeradza się w rozpaczliwą służalczość. Dominująca we wszystkich sferach życia staje się uległość, która wypływa z lęku przed utratą akceptacji⁴². Osoby uległe i lękliwe nie potrafią podejmować prostych, codziennych decyzji, nie wykazują

³⁸ Por. A. JAKUBIK. *Zaburzenie osobowości*. Warszawa 1999 s. 24-27.

³⁹ Por. TH. MILLON, R. DAVIS. *Zburzenia osobowości we współczesnym świecie*. Warszawa 2005 s. 123.

⁴⁰ Por. *Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*. Red. A. Bilikiewicz, W. Strzeżowski. Warszawa 1992 s. 114-119.

⁴¹ Por. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 2013. Podręcznik Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego przedstawia klasyfikację i dokładne kryteria rozpoznawania zaburzeń psychicznych. Cyklicznie wznawiany i aktualizowany. W Unii Europejskiej części funkcjonuje kwalifikacja IC.

⁴² Por. M.H. STONE. *Abnormalities of Personality: Within and beyond the realm of treatment*. New York: W.W. Norton 1993 s. 298.

żadnej własnej inicjatywy, oczekują, że inni przejmą odpowiedzialność za poszczególne sfery ich życia⁴³. Są to jednostki typu *bluszcz*, wiecznie zawieszona na innych, z których czerpią korzyści i wewnętrzną harmonię, jednocześnie sprawiając cierpienie bliskim osobom.

Ludzie, w osobowości których dominuje aspekt „oddania”, mają słabo ukształtowaną wolę. Nie potrafią uzewnętrznić swoich potrzeb i funkcjonują tak, jakby jej nie mieli. Dla osób o takim stylu egzystencji subordynacja staje się wręcz idealnym rozwiązaniem wszelkich życiowych dylematów, a konformizm sprawia, że spełniają wolę innych⁴⁴. Takie posłuszeństwo zapewne ma swoją wartość, ale nie wymaga ono wielkiego wysiłku. Stanowi bowiem konsekwencję uwarunkowań biologicznych i społecznych. W najsubtelniejszej sferze duchowej dzieje się analogicznie.

Skrajnie odmienny jest typ „awanturniczy”, z osobowością o astronomicznie rozbudowanej woli. Adaptacyjne cechy, mieszczące się w normie takiego stylu usposobienia, obejmują samodzielność i samowystarczalność. Dominujące są tu dwie sfery: samokontroli i własnego „Ja” (*ego*). Obie te płaszczyzny ludzkiej egzystencji biorą swój początek w akcie woli. Dzięki wewnętrznej motywacji osoby „awanturnicze” jawią się jako bardzo ambitne. Ich ogromna siła woli pozwala im konstruktywnie dążyć do indywidualności. Same wyznaczają sobie standardy, niejednokrotnie łamiąc konwenanse. W każdym działaniu wykazują własną inicjatywę i nie potrzebują niczyjej aprobaty⁴⁵. W ich profilu psychologicznym dominuje wysoka odporność psychiczna i ekstremalna niezależność. Niezwykle trudno jest im podporządkować się woli kogoś drugiego. Zawsze dogłębnie analizują sugerowaną decyzję, ale jeśli już wyrażą wewnętrzną zgodę, całkowicie się z nią utożsamiają. Mówiąc kolokwialnie, wiele energii i samozaparcia kosztuje taką osobę posłuszeństwo, ale jeśli się na nie zdecyduje, wówczas ma ono bezcenną wartość, bowiem wypływa z pełnej, absolutnej zgody⁴⁶. Osoba typu „awanturniczego” wie, że posłuszeństwo oznacza dla niej całkowite poddanie swojej woli komuś innemu i ma świadomość, że bierze odpowiedzialność za swoje czyny. Cechuje ją honor i szacunek, tak wobec siebie, jak i drugich, oraz konsekwencja i lojalność.

Jeśli domieszka typu osobowości „awanturniczej” jest w człowieku umiarkowana, powoduje ona w nim pełnię sensu życia i kreatywności, natomiast zbyt wygórowana siła woli ma reperkusje w postaci poważnych obciążeń dla otoczenia⁴⁷.

⁴³ Por. J.N. BUTCHER, J.M. HOOLEY, S. MINEKA. *Psychologia zaburzeń DSM-V*. Sopot 2017 s. 432.

⁴⁴ Por. J.M. OLDHAM, L.B. MORRIS. *Twój psychologiczny autoportret*. Warszawa 2017 s. 120-140.

⁴⁵ Por. *Psychologia kliniczna*. Red. L. Cierpiałkowska, H. Sęk. Warszawa 2016 s. 235-262.

⁴⁶ Por. A. BECK, A. FREEMAN. *Cognitive Therapy of Personality Disorders*. New York 1990 s. 141.

⁴⁷ Por. L.J. SIEVER, B.J. STEINBERG, R.L. TRESTMAN, J. INTRATOR. *Biological Markers In Personality Disorders, Review of Psychiatry*. T. 13. Washington 1994 s. 268.

W przypadkach, gdy symptomy kliniczne przekraczają normy, wówczas typ „awanturyczny” przechodzi w zaburzenie „antyspołeczne”. Wtedy osoba kieruje się w życiu dewizą: „Zrobię, co zechcę i kiedy zechcę”. Według *DSM V* własna wola determinuje wszelkie czyny, ignorując zewnętrzne ograniczenia, przez co system wartości bywa labilny. Zwykle osoba tego typu jawi się, jako niekonwencjonalna i kreatywnie autonomiczna. W kontaktach interpersonalnych priorytetowe staje się zaspokajanie własnych potrzeb, z jednoczesnym lekceważeniem uczuć innych⁴⁸. Osoba z antyspołecznym zaburzeniem osobowości okazuje znikome poczucie winy, brakuje jej empatii, a samoocena bywa mocno wygórowana⁴⁹. Z łatwością łamie standardy, sama sobie ustala zasady, a badania wykazały, że jej postawa bywa skrajnie egoistyczna, czasem wręcz bezwzględna.

Powyższa analiza obrazuje, że wola i posłuszeństwo mają swoje uwarunkowania w strukturze osobowości ludzkiej. Jednym rezygnacja z własnej woli, a w konsekwencji posłuszeństwo, przychodzi nadzwyczaj łatwo, przynosząc satysfakcję i korzyść duchową, a dla innych ten akt świadomej rezygnacji oznacza wielki wysiłek, czasem trudny do podjęcia.

ZAKOŃCZENIE

W dziele stworzenia Bóg wyposażył człowieka w wolną wolę, stworzył go na swój obraz i podobieństwo (por. Rdz 1,27). Z psychologicznego punktu widzenia posłuszeństwo jest trudne i jak wykazuje niniejsze studium, ma wielorakie komponenty. Człowiek sam chce decydować o sobie, mieć poczucie wolności, swoistej kontroli nad własnym życiem. Dlatego, aby wejść w perspektywę właściwego oglądu posłuszeństwa, trzeba wysiłku intelektu, dojrzałości psychicznej, świadomej decyzji, odpowiedzialności i kompletności natury ludzkiej. Zasadniczym elementem konstytuującym posłuszeństwo jest wolna wola. Z kolei akt woli jawi się jako ściśle empiryczne zjawisko, bowiem posiada swoją konstrukcję neurofizjologiczną, w trakcie wychowania podlega kształceniu i nie można go absolutnie oddzielić od wymiaru osobowego człowieka. Bez względu na czynniki wewnętrzne i zewnętrzne, które potęgują lub osłabiają niezależność, osoba ludzka zawsze posiada jemu właściwą zdolność do decydowania i pokierowania swoim życiem. Momentem decydującym staje się tu jego wewnętrzne „chcę”. W dynamice posłuszeństwa musi więc zaistnieć aspekt wolicjonalny, który jednocześnie niesie z sobą konsekwencje i pragmatyzm obranych celów.

Posłuszeństwo wydaje się pozornie infantylną zależnością, chętnie kojarzoną z dzieciństwem albo niedojrzałością osobowościową, bo w normalnym biegu życia

⁴⁸ Por. J.N. BUTCHER, J.M. HOOLEY, S. MINEKA. *Psychologia zaburzeń DSM-V* s. 425.

⁴⁹ Por. *Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych DSM-5*. Red. P. Gałęcki [i in.]. Wrocław 2019 s. 729-731.

każdy chce sam stanowić o sobie. W rzeczywistości jednak posłuszeństwo stanowi jeden z najbardziej wysublimowanych mechanizmów człowieka i jako akt woli jest najdoskonalszą postawą ludzką, o skonsolidowanej, stabilnej hierarchii wartości. W każdym akcie posłuszeństwa – niereligijnym czy religijnym – wyraża się cała konfiguracja struktury duchowej, psychicznej i fizycznej człowieka. W zależności od korelacji poszczególnych sfer w człowieku kształtuje się subiektywne podejście do posłuszeństwa w relacjach społecznych, w kontaktach interpersonalnych, w aksjologicznej zależności hierarchicznej. W złożonym zagadnieniu subordynacji, jak wynika ze studium psychologicznego, postawa posłuszeństwa jest zdeterminowana przez indywidualny genotyp i fenotyp człowieka.

BIBLIOGRAFIA

- BECK A., FREEMAN A.: *Cognitive Therapy of Personality Disorders*. New York: The Guilford Press 1990.
- BECK H.: *Mózgobrednie. 20 i pół mitu o mózgu i jak on naprawdę działa*. Łódź 2018.
- BUTCHER J.N., HOOLEY J.M., MINEKA S.: *Psychologia zaburzeń DSM-V*. Sopot 2017.
- CHOLEWA A.: *Jakie są funkcje płata czołowego mózgu i co dzieje się, kiedy zostanie on uszkodzony*. <<https://party.pl/porady/zdrowie/plat-czolowy-mozgu-funkcje-i-konsekwencje-urazow-108526-r1/>> [dostęp: 8.04.2021].
- CICCARELLI S.K., WHITE J.N.: *Psychologia*. Poznań 2016.
- COREY G., COREY M.S.: *Mamy wybór. Zgłębianie osobistego rozwoju*. Poznań 2002.
- DAVIDOFF L.: *Introduction to Psychology*. New York 1987.
- Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 2013.
- Encyklopedia chrześcijaństwa*. Red. H. Witczyk. Kielce 2000.
- Encyklopedia psychologiczna*. Red. W. Szewczuk. Warszawa 1998.
- FEBER A., MAZLISH E.: *Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały, jak słuchać, żeby dzieci do nas mówiły*. Poznań 2013.
- GASIUL H.: *Wybrane sposoby interpretacji procesów policyjnych i wolności woli we współczesnej psychologii. Realizacja motywów ja jako podstawa rozwoju dyspozycji wolicjonalnych*. T. 10. Poznań 2013.
- GORDON TH.: *Wychowanie bez porażek*. Warszawa 2015.
- GREENBERG M.: *Mózg odporny na stres*. Poznań 2017.
- JAKUBIK A.: *Zaburzenie osobowości*. Warszawa 1999.
- JOHNSON S.M.: *Style charakteru*. Poznań 1998.
- KIERNIKOWSKI Z.: *Droga przemiany i radości*. Legnica – Kraków 2016.
- KOSSLYN S.M., MILLER G.W.: *Górny mózg, dolny mózg*. Kraków 2019.
- Kryteria diagnostyczne zaburzeń psychicznych DSM-5*. Red. P. Gałęcki [i in.]. Wrocław 2019.
- KUHL J.: *Individual differences In self-regulation*. W: *Motivation and action*. Red. J. Heckhausen, H. Heckhausen. Cambridge 2012.
- LATO A.: *Gdzie rodzi się osobowość?* <<http://swiatmozgu.pl/aktualnosci/60-gdzie-sie-rodzi-osobowosc>> [dostęp: 8.04.2021].
- MAGRINI M.: *Mózg. Podręcznik użytkownika. Uproszczona obsługa najbardziej skomplikowanej maszyny świata*. Łódź 2019.

- MILGRAM S.: *Posłuszeństwo wobec autorytetu. Eksperyment, który wystawił na próbę naturę ludzką*. Sopot 2017.
- MILLON TH., DAVIS R.: *Zburzenia osobowości we współczesnym świecie*. Warszawa 2005.
- Mózg a zachowanie*. Red. T. Górska, A. Grabowska, J. Zagrodzka. Warszawa 2011.
- OLDHAM J.M., MORRIS L.B.: *Twój psychologiczny autoportret*. Warszawa 2017.
- PASIKOWSKI S.: *Posłuszeństwo wobec autorytetu nauczyciela w sytuacji wcześniejszego wzbudzenia lub redukcji indywidualnego poczucia władzy*. „Kultura i Edukacja” 2012 nr 4 (90) s. 34-44.
- PLOPA M.: *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Elbląg 2008.
- PLUŻEK Z.: *16-czynnikowy Kwestionariusz R.B.Cattella (Sixteen Personality Factor Questionnaire)*. Lublin 1998.
- PRZETACZNIK-GIEROWSKA M., WŁODARSKI Z.: *Psychologia wychowania*. T. 2. Warszawa 1994.
- Psychiatria. Podręcznik dla studentów medycyny*. Red. A. Bilikiewicz, W. Strzeżowski. Warszawa 1992.
- Psychologia akademicka. Podręcznik*. T. 2. Red. D. Doliński, J. Strelau. Gdańsk 2010.
- Psychologia kliniczna*. Red. L. Cierpiałkowska, H. Sęk. Warszawa 2016.
- Psychologia rozwojowa*. Red. P. Bryant, A. Colman. Poznań 1997.
- ROSENTHAL N.E.: *Umysł doskonały*. Białystok 2019.
- SCHAFFER H.R.: *Rozwój społeczny. Dzieciństwo i młodość*. Kraków 2006.
- SELIGMAN M.E., WALKER E.F., ROSENHAN D.L.: *Psychopatologia*. Poznań 2003.
- SIEVER L.J., STEINBERG B.J., TRESTMAN R.L., INTRATOR J.: *Biological Markers In Personality Disorders, Review of Psychiatry*. T. 13. Washington 1994.
- SILVERTHORN P., FRICK P.J.: *Developmental pathways to antisocial behavior: The delayed-onset pathway in girls*. „Development and Psychopathology” 1999 t. 11.
- SPRINGER S.P., DEUTSCH G.: *Lewy mózg, prawy mózg z perspektywy neurobiologii poznawczej*. Warszawa 1998.
- STONE M.H.: *Abnormalities of Personality: Within and beyond the realm of treatment*. New York: W.W. Norton 1993.
- WORTMAN C., LOFTUS E.: *Psychology*. New York 1988.

Streszczenie: Studium z zakresu psychologii podejmuje temat posłuszeństwa ludzkiego. Nie opiera się ono na eksperymencie badawczym, ma bowiem charakter czysto teoretyczny. Autora interesują strukturalne uwarunkowania subordynacji: na jakim podłożu biologicznym rodzi się posłuszeństwo, jakie są wpływy wywierane w procesie wychowawczym oraz jaka jest jego asymilacja z osobowością człowieka. Część składową, a jednocześnie fundamentalną tego mechanizmu, stanowi wola, która w konkretnych konfiguracjach wewnętrznych i określonych konstelacjach zewnętrznych modyfikuje ludzkie postawy. Ta dyspozycja wolitywna jest darem stworzonej natury ludzkiej, neurofizjologiczną zdolnością i świadomym decydowaniem o własnych zachowaniach i czynach. Zatem indywidualny genotyp i fenotyp człowieka kształtują subiektywne podejście danej osoby do posłuszeństwa.

Słowa kluczowe: posłuszeństwo, subordynacja, wola, wolna wola, motywacja, neurofizjologia, styl wychowawczy, osobowość, zaburzenie, genotyp i fenotyp człowieka.